

**O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI O'XSHATISHLARNING
LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI**

AIFU Lingvistika (ingliz tili)

fakulteti 1-kurs magistranti

Madaliyeva Ozoda Alisher qizi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi turg'un o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari, til va madaniyat orasidagi o'zaro munosabat haqida so'z yuritiladi. Maqolada shuningdek, o'zbek xalqida it bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlar misol tariqasida keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *etnograflar, intellektual faoliyat, strukturalar, sub'ektiv va ob'ektiv, shaxs madaniyati.*

Voqelikni idrok etish va uni bilishning milliy-madaniy xususiyatlari muammosi tadqiqotchilarni uzoq vaqtlardan beri qiziqtirib kelmoqda va ushbu muammo haqida bildirilgan fikrlar ham turli-tuman, ba'zan esa tamomanbir-biriga ziddir. Ulardan ayrimlari hatto turli xalqlarning borliqni idrok etishi batamom mos kelmasligini ta'kidlashga harakat qiladilar: «Barcha xalqlar yagona voqelikni turlicha tasavvur va tasvir qilishadi» (Gachev 1967: 78; Qarang: Gachev1995). G.D.Gachevning bundan qariyb o'ttiz yil oldin aytgan bu fikri tilshunoslar va boshqa fan sohalari vakillari uchun yangilik emas edi. O'z paytida I.Kant hech qanday tajriba o'tkazmasdan turib ham(faktlar to'plash shart emas) ong kategoriyalarini ajratish mumkinligi haqida gapirgan edi. Shundan buyon faylasuflar, psixologlar, etnograflar, kognitologlar (A.Ya.Gurevich, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, A.R.Luriya, V.F.Petrenko va boshqalar) borliqni idrok etish turli bilim strukturalari orqali bajarilishi va ushbu strukturalarda oldingi tajribada to'plangan bilim- axborot tartiblashgan, umumlashgan holda aks topishini qayd etib kelishmoqda. Ammo u holda oldingi tajriba qay shaklda qoliplashadi yoki tizimlashadi degan savol tug'ilishi tabiiydir. Shubhasiz, tajriba dastlabki o'rinda

insonning bevosita ko'z o'ngida, o'zi yashab turgan muhitda yuz berayotgan voqealar, uning atrofidagi predmetlarni bevosita kuzatuvi, ulardan foydalanishi jarayonida to'planadi. Inson faoliyati ma'lum milliy madaniyat, muhit doirasida kechadi. Shu sababli har qanday turdagi bilish jarayoniga oid strukturalar, tuzilmalarda milliy kolorit mavjud bo'lishi ham tabiiydir. So'zsiz, insonning inson sifatida shakllanishining o'zi ham madaniyat bilan bog'liqdir. Uning nafaqat intellektual faoliyati, balki oddiy hayotiy xatti-harakatlarining barchasi ham milliy madaniyat ko'zgusida aks topadi va ushbu madaniyat qonun-qoidalari «nazorati»da bo'ladi. Har qanday madaniyat atrof-muhit ta'sirida taraqqiy qilib, o'zgarib boradi. Turli millatlar madaniyati bir-biridan dastlabki o'rinda voqelikni moddiy va ma'naviy o'zlashtirishdagi farqi jihatidan ajralib turadi. Bunday farqning asosida o'zlashtirilayotgan obyekt yoki bu faoliyat mahsuli emas, balki ushbu moddiy-ma'naviy o'zlashtirish jarayoni qanday yoki qay uslubda kechayotganligi yotadi. Shu sababli madaniyatni moddiy va ma'naviy, sub'ektiv va ob'ektiv, ichki va tashqi, shaxs madaniyati va milliy madaniyat kabi turlarga ajratishadi. Madaniyat hech qachon qotib qolgan hodisa sifatida talqin etilmasligi lozim, u taraqqiy qilib boradi, bir holatdan ikkinchisiga o'tadi, boshqa madaniyatlarni bilan qorishib boradi. Yana shuni unutmaslik lozimki, hech bir inson oldindan madaniyatli bo'lib tug'ilmaydi, bunga u ijtimoiy faoliyat natijasida, muloqot (keng ma'noda) jarayonida erishadi. Axir bekorga antropologlar (K. Levi-Stross, K. Girs va boshqalar) madaniyatni insonlar o'zaro munosabatlarining mahsuli sifatida ta'riflashmasa kerak. Madaniyat shakllanishida insonlar o'rtasidagi muloqotdan tashqari, voqelikdagi ob'ektlar bilan bo'lgan muloqotning roli ham muhimdir. Ma'lumki, inson va voqelik munosabatida lison o'ziga xos bog'lovchi, vositachilik rolini o'ynaydi. Lison o'zida voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa ushbu voqelikning ajralmas qismidir. Voqelikning o'zini ham milliy deb atash mumkin va bu milliylik lisonida dunyoni o'ziga xos «ko'rish», uni idrok etish natijasida o'z aksini topadi. Lison va madaniyat munosabati masalasi murakkab, juda qiyin hamda ko'p tomonlama muhokamani talab qiladigan masaladir. Ular tadqiqiga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur bo'ladi, aks holda bu ikki turdagi

semantik tizimni yagona bir qolipga tushirish xavfi ham yo‘q emas. Shuning bilan birgalikda bu ikki tizimning o‘zaro o‘xshash, umumiylik tomonlari ham mavjudligini unutmazlik lozim. V.N.Teliya bunday umumiylikni quyidagilarda ko‘radi:

- 1) madaniyat, xuddi lison kabi, inson dunyoqarashini aks ettiruvchi ong shaklidir;
- 2) til va madaniyat o‘zaro munosabatda, muloqotda bo‘ladi;
- 3) til va madaniyatning sub’ekti– bu doimo individ yoki ijtimoiy guruh– jamoa shaxs yoki jamiyat;
- 4) me’yoriylik(norma) til va madaniyat uchun umumiy xususiyatdir;
- 5) tarixiylik– til va madaniyatning muhim xususiyatidir;
- 6) til va madaniyatga«dinamika- statika» qarama-qarshiligi bir xilda xosdir(Teliya1996: 225-226).¹

”Olamning lisoniy manzarasi”ni har millat turlicha idrok etidi chunki ularning ongi, tafakkur tarzi, yashash tarzi, hattoki, ko‘rish tarzi, iqlimi va atrof muhiti turlicha . Tadqiqotchilar tomonidan insonlarning yashayotgan iqlimiga qarab miya faoliyati ham turlicha bo‘lishi tasdiqlangan. Shuning uchun ham insonlarning borliqdagi predmetlarning anglanishi va idrok etishi o‘sha predmetning turli tomoni yoki xususiyati bilan bog‘liq. Albatta, bu idrok tarzi odamlarning kundalik va yillik tajibalari asosida yuzaga keladi. Maslan, o‘zbek xalqida it bilan bog‘liq quyidagi idrok tarzining mahsuli bo‘lgan o‘xshatishlar mavjud: *itday vafodor*,

qo‘ygan, mushukchday nimjon. O‘zbek tilida esa: *mushukday sapchimoq, mushukday sharpasiz yurmoq, itday sang‘imoq, itday xor bo‘lmoq* va boshqalar.

Ingliz millatining tafakkur tarzida **it**ning quyidagi xususiyatlari e’tiborga olingan:

Itday vafodor, itday kasal , itning orqa oyog‘iday egri, tozi itning tishiday toza va boshqalar. Yoki **mushuk** etaloni ostida quyidagi ma’nolar e’tiborga olingan.

Ingliz millatida: *mushukday asabiy, sartaroshning mushugiday o‘ziga bino mushukday suykalmuq, mushukday hurpaymoq, suvga tushgan mushukday, o‘g‘ri mushukday*, va hokazo.

¹ Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, Sangzor 2006,62-63-bet.

Rus tilshunos V.V. Malkova rus tilidagi turg'un o'xshatishlarni tahlil qilish asosida eng ko'p qo'llaniladigan sxema: inson tavsifi + o'xshatish ko'rsatkichi+otetaloni ularda shavqat – shavqatsiz, jasur-qo'rqq, mehnatsevar-dangasa kabi belgilarning oppozision juftliklari ko'proq aks etishini ta'kidlaydi².

Turg'un o'xshatishlarning asosida xilma-xil oppozitiv belgilar bo'lishi mumkin. O'zbek tilida quyidagi misollar shuni ko'rsatadi

Semiz – ozg'in (arvoqday ozg'in, chillakday ozg'in - cho'chqaday semiz, so'qimday semiz, gumbazday semiz)

Go'zal, chiroyli - xunuk, beo'xshov (malikaday go'zal, oyday chiroyli, suqsurday chiroyli, - kaltakesakday xunuk, ilonday sovuq); **aqli – aqlsiz** (Allomaday aqli- eshakday aqlsiz); kichik(kina)-katta (chumchuqday kichkina, chigitday juda kichkina, chivinday kichkina – tog'day katta); **qattiq – yumshoq** (toshtay qattiq, halimday yumshoq); **yuvosh, beozor – o'jar** (qo'yday yuvosh, musichaday beozor - eshakday o'jar); **oqarmoq – qizarmoq** (dokaday, qorday oqarmoq-insonning rangiga nisbatan, bo'zday oqarmoq – xo'rozning tojiday qizarmoq qizg'aldoqday qizarmoq olmaday, anorday qizarmoq, mosh yutgan xo'rozday qizarmoq) **mehribon - shafqatsiz** (onaday mehribon – och bo'riday shavqatsiz) va boshqalar.

Turli tillardagi, xususan, noqarindosh tillardagi turg'un o'xshatishlar qiyoslanganda bu tillarning egalari bo'lgan xalqning milliy mentalitetiga xos jihatlari aniq ko'rinadi. Masalan: o'zbek tilidagi *qo'yday yuvosh, bedanaday sayramoq, musichaday beozor*, kabi turg'un o'xshatishlar o'zbek xalqi ong tarzi, tafakkur uslubini aks ettirsa, *as warm as a toast* (tosterday issiq), *as poor as church mouse* (cherkov sichqoniday kambag'al), *as fit as a fiddle* (skripkaday sozlamog) *as cold as cucumber* (bodringday sovuqqon), *as drunk as a lord* (lodday mast), *as dead as a dodo* (dodo (hozirda qirilib, yo'q bo'lib ketgan qush turi) day yo'qolgan/qirilgan) kabi ingliz tilidagi turg'un o'xshatishlar ingliz millatiga mansub obrazli tafakkur tarzini ifodalab beradi. Ko'rinib turganidek, har ikki millat o'rtasidagi tafakkur tarzi, idrok qilish usuli anchayin o'ziga xoslik va farqlarga ega.

² Малкова В.В. Устойчивые сравнения при описании человека. Культура речи. 2014. №5. 58 - бет

O'zbek va ingliz tilidagi o'xshatishlarni tahlil qilish asosida ularni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. **Ingliz va o'zbek tillarida aynan muqobili yoki ma'nodoshi mavjud bo'lgan turg'un o'xshatishlar.** Bunday turdagi turg'un o'xshatishlar har ikkala til vakillari uchun aynan bir ma'noni ifodalaydi faqat etalonining boshqa- boshqa predmetligiga ko'ra ikki farqlanadi:

a) O'xshatishlarning etaloni ingliz tilida bir narsa o'zbek tilida esa boshqa narsa. Masalan:

O'zbek tilida	Ingliz tilida
Tulkiday ayyor	As cunning as a fox
Bo'riday och	As hungry as a wolf
Qorday oppoq	As white as snow
Suvday serob	As weal as water
Kunday ravshan	As clear as day
Cho'pday ozg'in	As thin as a stick

b) O'xshatishlar ekvivalenti bilan turg'unlashgan bo'ladi. Ushbu guruhga mansub turg'un o'xshatishlarning ma'nolari har ikkala tilda ham mavjud, lekin ularning etalonlarida o'zgarish va farqlar mavjud.

O'zbek tilida	Ingliz tilida
G'ozday mag'rur	As proud as a peacock (tovusday mag'rur)
Tog'larday qadimiy	as old as the hills (qoyalarday qadimiy)
Toshday qattiq	as hard as a nails (mixday qattiq)
xumodayday baxtli	As happy as a lark- to'rg'ayday baxtli

2. **Ingliz tilidagi turg'un, o'zbek tilida erkin xarakterdagi o'xshatishlar yoki o'xshatish tarzida mavjud bo'lmagan o'xshatishlar** . Bunday o'xshatishlari o'sha millatning obrazli tasavvuri va mental o'ziga xosligidan kelib chiqib, shu tilgagina xos bo'ladi. Masalan:

As pretty as picture – suratday chiroyli

As poor as a church mouse- cherkov sichqoniday kambag'al

As cold as marble – marmarday sovuq

As drunk as a lord – lordday mast

As sober as a judge – hakamday hushyor

As hard as nails – tirnoqlarday qattiq

As cold as cucumber – bodiringday sovuq

As busy as a beaver – qunduzday band

As awkward as a cow on roller skates - sigir konkida ucholmaganday

beso'naqay As clean as hound's tooth- tozi itning tishiday toza

As easy as duck soup – o'rdak sho'rvaday oson

As conceited as a barber's cat – sartaroshning mushugiday kekkaygan

Yuqoridagi suratday, cherkov sichqoniday, marmarday, lordday, hakamday, tirnoqlarday, bodringday, qunduzday, sigir konkida ucholmaganiday, tozi itning tishiday, o'rdak sho'rvaday, sartaroshning mushugiday kabi etalonlar bilan turg'unlashgan o'xshatishlar faqat ingliz millati tafakkur tarzida obrazlashib, xalq tilidan lekvikasidan o'rin olgan. O'zbek tilidagi obrazli tafakkur mahsullari qatorida bunday o'xshatishlar uchramaydi.

3. **O'zbek tilida turg'un, ingliz tilida erkin xarakterdagi o'xshatishlar yoki ingliz tilida o'xshatish tarzida mavjud bo'lmagan o'xshatishlar**. Masalan:

mumday sarg'aymoq,

zulukday qop-qora,

qoshiqday kichina,

bir tomchi suvday o'xshash,

surpaday keng.

Ko‘rinib turganidek, har ikkala til egallari tomonidan qo‘llaniladigan turg‘un o‘xshatishlar o‘sha til egallarining milliy o‘zligini ko‘rsatadi va bir millat uchun e‘tiborga olingan jihat ikkinchi millat uchun begona yoki boshqa jihati e‘tiborga olingan tarzda, yoki har ikkala til uchun ham umumiy va xususiy ko‘rinishda qo‘llanishi mumkin. Bundan tashqari turg‘un o‘xshatishlar etalonidagi so‘zlarning ishtirokiga ko‘ra ham 2 guruhga ajratishimiz mumkin:

1. **Etaloni bir so‘zdan tashkil topgan turg‘un o‘xshatishlar:** bunday o‘xshatishlar etaloning semasi keng, asosi tor: qunduzday band, ohuday chaqqon.

2. **Etaloni ikki va undan ortiq so‘zdan tashkil topgan turg‘un o‘xshatishlar:** bunday o‘xshatishlarning etaloni shaklan katta bo‘lsa ham, mazmuniy jihatdan chegaralanish mavjud, chunki etalonga olinayotgan narsa, buyum, shaxsning ma‘lum qismigina o‘xshatiladi: **otning kallasiday** katta, ignaning uchiday kichkina, *as crooked as a dog’s hind leg* – itning orqa oyog‘iday egri, *as scarce as hen’s teeth* – tovuqning tishiday noyob.

Etaloni ikki va undan ortiq so‘zlardan iborat turg‘un o‘xshatishlarning yana bir turi borki, unda etalon sifatida olinayotgan narsa, buyum shaxs o‘zining aniqlovchisi (aniqlanmishi) bilan birga keladi: *as conceited as a barber’s cat-sartaroshning mushugiday* kekaygan, *as mad as a wet hen* – ho‘l tovuqday jahli chiqqan, *as cocky as the king of spades* – (Karta o‘yini haqida)qirolning qarg‘asiday mag‘rur (karol), *as nutty as a fruitcake* – mevali torday qiziqarli

Xulosa qilib aytganda, tildagi millat ongida obrazlashgan birliklar o‘sha millatning milliy idrokini ko‘rsatib, nutq jozibadorlik va estetik zavq bera oladigan, tillarning leksik -frazologik xazinasini boyitadigan bebaho manbadir.

ADABIYOTLAR

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, Sangzor 2006,62-63-bet.
2. Малкова В.В. Устойчивые сравнения при описании человека. Культура речи. 2014.№5. 58 - бет
3. Longman Idioms Dictionary: over 6000 Idioms / ed. K.Stern.– Addison Wesley Longman Ltd, 2000.